

POLARISATIE ALS IDEOLOGISCH SURROGAAT

De nieuwe antithese VVD-PvdA, 1959-1971

J.M.M.J. Clerx en R.J.J. Stevens

De VVD won bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 13 maart 1959 maar liefst zes zetels. Gegeven de toenmalige politieke verhoudingen een sensationele uitslag, die uitgelegd kon worden als de bekroning van de antisocialistische kruistocht van Oud. De VVD had de kiezers laten weten onder geen enkel beding met de PvdA te zullen samenwerken in een coalitie. Tot dat moment waren alle 'constructieve' partijen in beginsel bereid geweest met elkaar een coalitie te vormen. Enkel de CPN en de SGP waren steeds van regeringsverantwoordelijkheid uitgesloten, goeddeels als gevolg van het zelf gekozen isolement. De PvdA had campagne gevoerd met de leuze: 'Voor uw toekomst, tegen een rechts kabinet', waarmee een confessioneel-liberaal kabinet werd bedoeld. De polarisatie was begonnen...

De allesverzorgende staat als verlicht despoort

Partijleider P.J. Oud was uiteraard regisseur van de VVD-verkiezingscampagne. Van Riel, voorzitter van de Eerste-Kamerfractie, typeerde Oud treffend: 'Oud denkt voor ons en schrijft voor ons, - hij leidt alle vergaderingen, is er altijd bij, met voorbeeldige en bijna angstaanjagende stiptheid -, houdt zijn grote jaarlijkse inleiding, - een welsprekend college met perspectief -, spreekt in kleinere en grotere gezelschappen in stad en provincie en, heel belangrijk, correspondeert met onze leden, die hem met allerlei vragen bestormen en van hem soulaas in hun persoonlijke of algemene moeilijkheden verwachten'¹. Oud hamerde telkens weer op hetzelfde aambeeld: het socialisme van de PvdA was weliswaar democratisch maar kon 'consequent doorgevoerd, onbedoeld tot totalitarisme (...) leiden'². Hij bevredigde met zijn opstelling de antisocialistische sentimenten binnen de VVD. In 1959 sloot hij voor het eerst regeringsvorming met de PvdA uit. Hij hield de kiezer voor: een stem op de VVD was een stem voor een confessioneel-liberaal kabinet. De polariserende opstelling tegenover de PvdA was ingegeven door tactisch-strategische overwegingen. Zij dwong de confessionele partijen tot een keuze tussen regeren met de VVD of met de PvdA. Na de breuk in de brede basis (PvdA-KVP-ARP-CHU) in december 1958 lag kabinetsdeelname van de VVD voor de hand.

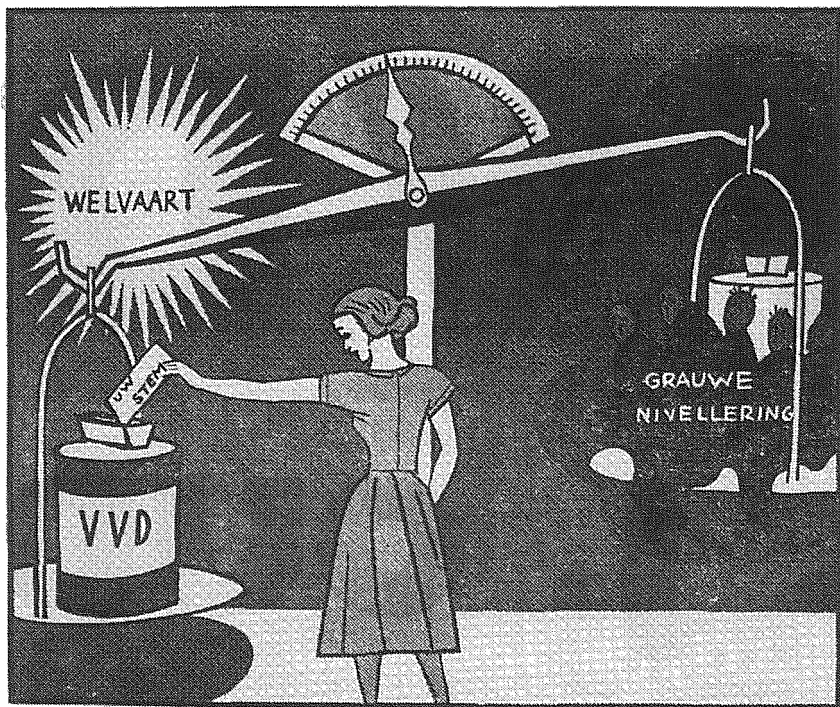
In de verkiezingsgids van de VVD van 12 maart 1959 werd de tegenstelling tussen PvdA en VVD verengd tot de volgende vraag aan de kiezer: 'Is uw ideaal de alverzorgende staat, die als verlicht despoot in zijn apenliefde de vrijheid van de burger dreigt dood te drukken? Of verlangt gij van de overheid, dat zij streeft naar vrije ontwikkeling der persoonlijke krachten en het wegnemen van maatschappelijke oorzaken, die voor nog al te velen die ontwikkeling belemmeren. Dit is in feite de antithese van deze tijd, die de oude antithese tussen de linkerzijde en de rechterzijde verdringt'³.

'Voor uw toekomst, tegen een rechts kabinet'

De PvdA beantwoordde de antisocialistische VVD-campagne met de verkiezingsleuze 'Voor uw toekomst, tegen een rechts kabinet': de totstandkoming van een confessioneel-liberaal kabinet moest worden voorkomen. De verkiezingstactiek van de PvdA werd vooral bepaald door de machtspositie van de KVP, want een coalitie zonder de KVP was niet mogelijk. Op voorstel van fractieleider Burger - 'Met beginselen kom je op het ogenblik nergens, men wil feiten zien' -, werd een bondig en concreet verkiezingsprogramma samengesteld. De PvdA handhaafde het program van 1956, maar voegde daar enkele politieke strijdpunten aan toe: verhoging van de lonen en sociale uitkeringen als compensatie voor de bestedingsbeperking; het verbieden van kernproeven; geen uitzending van dienstplichtige militairen naar Nieuw-Guinea.

Het eerste punt was opvallend, omdat de belastingmaatregelen van PvdA-minister Hofstra inzake de bestedingsbeperking, op 12 december 1958, het breekpunt voor de PvdA vormden. De veranderde opstelling van de PvdA ten aanzien van defensievraagstukken was een duidelijke reactie op de electorale werfkracht onder jongeren van de nieuwe Pacifistisch Socialistische Partij, die evenwel inhield dat de PvdA zich van de consensus terzake verwijderde en links afsloeg.

J.M. den Uyl, de toenmalige directeur van de Wiardi Beckman Stichting, wilde vernieuwing van de verkiezingscampagne. Dat was volgens hem dringend noodzakelijk, omdat veel jonge kiezers waren uitgekeken op de PvdA. Ook als zij uit een socialistisch nest kwamen, vonden zij het socialisme maar een 'dooie zaak' en voelden veel meer voor 'de vrijheid'. Ondanks de groeiende aanhang onder jongeren voor VVD en PSP, zag Den Uyl voldoende groeikansen voor de PvdA. Volgens hem nam de beweeglijkheid van het kiezerscorps voortdurend toe, onder invloed van de industrialisatie, een toenemend aantal beter geschoolden, en het oprukken van tv en radio⁴. De campagne van de PvdA was gematigd en niet-polariserend.

PvdA armeluispartij?

De verkiezingen brachten de sociaal-democraten twee zetels verlies, hetgeen Drees 'bevredigend en versterkend voor het prestige van de partij' vond, omdat de PvdA zich enigszins had hersteld van de electorale teruggang die zich tijdens de Statenverkiezingen van 1958 had geopenbaard. 'De VVD zal op den duur echter met haar leugenachtige methodes vastlopen', aldus Drees, die daarmee de toon zette van het debat in het partijbestuur naar aanleiding van de verkiezingsuitslag. Volgens De Ruyter-De Zeeuw had de VVD de geestelijke inhoud van het liberalisme overboord gegooid en vertoonde de partij nog slechts een 'plat materialisme'. Den Uyl analyseerde de verkiezingsuitslag en constateerde dat de VVD in de Amsterdamse volksbuurten had geprofiteerd van het verlies van de CPN. In de grote steden hadden de protestants-christelijke partijen in de buurten der meest welgestelden een kwart van hun aanhang verloren aan de VVD. Het stemmenverlies van de PvdA aan de VVD was volgens hem te wijten aan het overlopen van de 'middengroepen' naar de VVD: 'Voor velen in de middengroepen is het stemmen op de VVD een soort legitimatie dat men in de maatschappij omhoog is gekomen en niet meer tot de armeluispartij van de PvdA behoort.'

Tevens zag Den Uyl een andere ontwikkeling, namelijk 'dat de VVD hier ongetwijfeld het reservoir van vroegere Welter-stemmen⁵ heeft aangeboord. In deze aftocht van confessionelen naar de VVD ligt iets van het begin van een rechtse concentratie, men zou kunnen spreken van de VVD als een rechtse doorbraakpartij'. De voorzitter van de Tweede-Kamerfractie, J. Burger, was niet verontrust: 'Het buitje van de trek naar de VVD drijft wel over.' Tenslotte was de VVD een vergaarbak 'van alles wat anti-gouvernementeel en conservatief is'⁶.

De leden van de algemene vergadering van de VVD reageerden verheugd op het behaalde resultaat. De felle antisocialistische campagne had zijn vruchten afgeworpen, al werd hier en daar kritiek geuit op de ongenueanceerde leuzen⁷. Bij de formatie van het kabinet-De Quay incasseerde de VVD de politieke winst van de antisocialistische campagne, terwijl de PvdA haar voorzichtige opstelling ten opzichte van de confessionele partijen niet beloond zag door regeringsdeelname.

Het einde van de dominerende solist

De VVD werd geleid door Oud, met Van Riel als goede tweede. Oud en Van Riel hadden een wederzijdse antipathie. Van Riel werd door Oud gedwarsboomd in zijn ambities voor een ministerspost tijdens de formatie van 1959, aangezien Oud hem wel een goed Kamerlid achtte, maar niet ministeriabel. Oud vertelde Van Riel dat de christen-democraten hem te conservatief vonden. Het aftreden van VVD-minister Van den Bergh van

Defensie verscherpte hun onderlinge conflict. Van Riel werd opnieuw als ministerskandidaat door Oud gepasseerd. In de vergadering van het dagelijks bestuur op 12 september 1959 zegde Van Riel vervolgens het politiek vertrouwen in Oud op⁸. De controverse tussen beiden escaleerde tot een conflict tussen de VVD-fracties in beide Kamers, tijdens de algemene politieke beschouwingen in de Eerste Kamer, toen Van Riel zich gereserveerd opstelde tegenover het kabinet-De Quay en in het bijzonder tijdens de behandeling van de Loterijwet. Volgens F.J.F.M. Duynstee besprak Van Riel het ontwerp-Loterijwet in de Eerste Kamer sterk ridiculiserend, waarna de liberale fractie in de Eerste Kamer tegen het wetsontwerp stemde. Doordat ook een gedeelte van de ARP en de oppositie tegenstemden, werd het wetsontwerp verworpen. De houding van de liberale fractie in de Eerste Kamer werd openlijk gelaakt door partijleider Oud⁹.

Vanwege de nederlagen in de verkiezingen voor de Provinciale Staten en de Gemeenteraad, respectievelijk op 28 maart en 31 mei 1962, ontstond er grote beroering binnen de partij. De linkervleugel, gesteund door de JOVD, wilde dat de VVD zich minder rechts en conservatief opstelde en propageerde een toenadering tot de PvdA. Als reactie op de verkiezingsnederlaag werd onder de vleugels van de VVD het Liberaal Democratisch Centrum (LDC) opgericht, dat als ontmoetingscentrum van voorstanders van een consequente, progressieve politiek, gebaseerd op liberale grondbeginselen, zou moeten dienen. Bovendien kwam de twist tussen Oud en Van Riel tot een uitbarsting. Van Riel zag zijn kans schoon om de bejaarde Oud als partijleider tot aftreden te dwingen. Dit gebeurde op een, naar aanleiding van de verkiezingsnederlagen, belegde spoedvergadering van het hoofdbestuur van de VVD op 12 juli 1962¹⁰. Ook werd een 'bloedraad' ingesteld die de opdracht kreeg goede kandidaten te vinden en ongeschikte Kamerleden te 'liquideren'¹¹. De verkiezingen van 1962 hadden dus twee reacties tot gevolg: een links-liberale met als voornaamste woordvoerder vice-premier Korthals en een conservatief-liberale onder aanvoering van Van Riel.

De herhaalde aanvaringen met Van Riel, de afbrokkelende steun voor zijn persoon en positie binnen de VVD, zijn hoge leeftijd en verslechterde gezondheid deden Oud tenslotte besluiten zich niet meer beschikbaar te stellen voor het lijstaanvoerderschap voor de Tweede-Kamerverkiezingen van 1963. Hij bood vice-premier Korthals het lijstaanvoerderschap aan, maar Korthals weigerde omdat hij weinig lust had in een leiderschap, dat direct onder vuur van de conservatieve Van Riel zou komen te liggen. In de daarop volgende opvolgingsstrijd kwam E.H. Toxopeus, de VVD-bewindsman op Binnenlandse Zaken, als winnaar tevoorschijn. Vooral bestuurder, was Toxopeus ideologisch 'vlees noch vis' en daarom

aanvaardbaar voor de gehele partij. Toxopeus bracht geen verandering aan in de antisocialistische strategie van de VVD. Voor Korthals was de gang van zaken een reden om zich niet meer herkiesbaar te stellen¹².

De interne twisten leidden uiteindelijk tot een splitsing binnen het LDC, waarvan een minderheid (onder meer H. Roethof, ex-landelijk voorzitter van de JOVD) het lidmaatschap van de VVD opzegde. In *Socialisme en Democratie* legde Roethof verantwoording af voor het opzeggen van zijn VVD-lidmaatschap en zijn toetreden tot de PvdA¹³. Roethof concludeerde dat de VVD bij haar optreden in de politieke praktijk een werkgeverspartij bleef. De vooruitstrevende liberalen binnen JOVD en LDC kregen geen vat op de behoudende beleidslijn van de VVD. Hij citeerde daarbij E. Nypels (ex-landelijk voorzitter van de JOVD en later Kamerlid voor D'66), die op een vergadering op 28 oktober 1965 had verklaard dat de VVD behoudend, dogmatisch, eenzijdig en opportunistisch was en bezielde van een geest van antivakbondisme. Volgens Roethof restte de opposanten in het LDC niets anders dan politieke dakloosheid, of het lidmaatschap van de PvdA.

De PvdA was met de gang van zaken binnen de VVD niet ongelukkig. De electorale werfkracht van een partij die vrijzinnig, vooruitstrevend en sociaal gezind zou zijn, en een dam zou opwerpen zowel tegen confessionalisme en conservatisme, als tegen een te veel ordenend en regelend socialisme, een dergelijke partij zou een ernstige bedreiging voor de PvdA vormen. De VVD bleef echter een behoudende politieke partij en was uit het oogpunt van coalitie- en meerderheidsvorming voor de PvdA een relatief onbelangrijk element in de Nederlandse politiek¹⁴. Het aantreden van fractievoorzitter W.J. Geertsema als opvolger van Toxopeus, ontlokte PvdA-bestuurslid J. Berger (later DS'70) de uitspraak, dat hij gelukkig was met de benoeming van Geertsema 'omdat deze het verschil tussen hen en ons zo duidelijk accentueert'¹⁵.

Evenals de VVD onderging ook de PvdA een paleisrevolutie: Burger, voorzitter van de Tweede-Kamerfractie, trad in september 1962 af vanwege hoog oplopende meningsverschillen binnen de PvdA over de wijze van oppositie voeren. Burger koos voor een felle oppositie tegen het kabinet-De Quay. Hierover werd in de partij verschillend geoordeeld. De ex-ministers I. Samkalden, J.G. Suurhoff en A. Vondeling en de Kamerleden Berger en Den Uyl waren van mening dat de PvdA zich meer moest richten tot de 'middengroepen' en daarbij paste een voorzichtige vorm van oppositie voeren¹⁶. Vondeling werd als opvolger van Burger gekozen.

Naar de nacht van Schmelzer

Bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 1963 verloor de VVD drie zetels. De antisocialistische campagne had niet meer het gewenste effect, hetgeen geweten werd aan de openlijk getoonde interne verdeeldheid. De grootste oppositiepartij, de PvdA, leed maar liefst vijf zetels verlies. Oppositie voeren tegen een kabinet met populaire personen als De Quay, Klompé, Luns en Zijlstra, een economische hoogconjunctuur en 22% reële loonstijging in vier jaar, was volgens partijvoorzitter Suurhoff als 'behangen tegen de wind in'. De behoedzame oppositionele verkiezingscampagne had geen succes opgeleverd. De PvdA stelde zich na de desastreuze verkiezingsuitslag tijdens de kabinetsformatie bescheiden op en wilde graag regeringsverantwoordelijkheid nemen. Volgens P.F. Maas werd de PvdA 'desondanks en op bruuske wijze uit de formatie gedrukt'¹⁷. Opnieuw werd een confessioneel-liberaal kabinet gevormd: het kabinet-Marijnen.

Binnen de PvdA brandde een discussie los over de vraag wat de oorzaken van de verkiezingsnederlaag waren en of een nieuwe strategie noodzakelijk was. Opinie-onderzoeken wezen uit dat de PvdA stemmen had verloren aan de PSP, de CPN, de nieuwe Boerenpartij en aan de VVD¹⁸. Om de vergrijzing en de politieke onverschilligheid van de achterban te doorbreken waren veranderingen nodig. Zo werd de partijorganisatie verdeeld in districten, waaraan de volksvertegenwoordigers van de PvdA rekenschap moesten afleggen. Kiezersonderzoek had uitgewezen dat duidelijk herkenbare politieke strijdpunten en één lijstaanvoerder de PvdA een duidelijk en herkenbaar gezicht zouden geven. Het door Den Uyl geschreven rapport *Om de kwaliteit van het bestaan* werd de leidraad van de nieuwe strategie. Langzaam vond de hierin neergelegde visie van de maakbaarheid van de samenleving ingang in de PvdA¹⁹.

Het kabinet-Marijnen viel op 17 februari 1965 over de omroepkwestie. De sociaal-democraten stapten met opvallende gretigheid in een formatie, die het kabinet-Cals tot resultaat had. Dit kabinet was geen lang leven beschoren en kwam in de 'nacht van Schmelzer' ten val. De plotselinge breuk werd de KVP door haar eigen achterban en de PvdA niet in dank afgenomen²⁰.

De tijd was rijp voor een nieuwe partij: Democraten 1966 (D'66). D'66 werd opgericht op 14 oktober 1966, een dag na de 'nacht van Schmelzer'. Meer dan de helft van het aantal leden van het LDC trad tot deze partij toe. Dit was een fikse adering van de linkervleugel van de VVD. Ook de PvdA verloor een flink aantal leden aan de nieuwe 'links-liberale' partij²¹.

Polarisatie

Met de verkiezingen van 1967 in zicht sloten de VVD en PvdA elkaar wederzijds uit ter wille van de duidelijkheid in de politiek. De VVD continueerde hiermee de door Oud ontworpen strategie, terwijl de PvdA zich nu voor het eerst zo radicaal opstelde. De VVD bleef van mening dat zij zich het beste kon profileren door een antisocialistische campagne en wenste niet deel te nemen aan een kabinet waarvan ook de PvdA deel uitmaakte. De propagandacommissie van de VVD vervaardigde een vragenlijst voor sprekers op propagandabijeenkomsten van de VVD die moeite hadden om precies aan te geven waarin de PvdA en VVD van elkaar verschilden. Daaruit bleek dat het verschil tussen beide partijen hierin bestond 'dat de VVD het individu centraal stelt zonder de belangen van de gemeenschap tekort te doen, en dat de PvdA de gemeenschap vooropstelt en de belangen van de individuen daaraan ondergeschikt maakt' (...) 'De plannen van de PvdA, uiteengezet in *Om de kwaliteit van het bestaan*, richten óf de economische toestand van het land ten gronde zonder de uitvoering dier plannen naderbij te brengen, een en ander ten koste van de eigen verantwoordelijkheid der burgers, óf moeten gepaard gaan met zeer drastische directe inperking van de vrijheid en verantwoordelijkheid van alle burgers'²².

E. van Thijn werd leider van de PvdA-campagne in 1967. Naar aanleiding van het slechte verkiezingsresultaat in 1963 pleitte hij voor een tweepartijensysteem in Nederland, omdat in een meerpartijensysteem de oppositie zich gouvernementeel opstelde en de bij de kiezers levende onvrede niet kanaliseerde. Het stemmen op de oppositie garandeerde nu eenmaal niet het opstappen van de regering, aldus Van Thijn. Profilering door middel van enkele duidelijke strijdpunten, zoals rechtvaardige inkomensverdeling, aanpassing van de defensie-uitgaven en socialisatie van de grond, was wederom het devies²³.

De maatschappelijke onvrede werd weerspiegeld in het verkiezingsresultaat. De PvdA verloor maar liefst zes zetels. Een troost was dat de KVP nog meer verloor: acht zetels. De grote winnaars waren de protestpartijen; de rechtse Boerenpartij (+ 4 naar 7 zetels) en D'66 (7 zetels). De polarisatie tegen de KVP had de PvdA niet het gewenste resultaat opgeleverd. De 'regentenmentaliteit' van de gevestigde partijen en de onderlinge ruzies binnen de grote coalitie waren door de kiezers afgestraft. De beproefde antisocialistische campagne leverde de VVD slechts één zetel op. De links-liberale vleugel liep massaal over naar D'66. De opkomst van D'66 en de winst van de Boerenpartij kostten de VVD veel katholieke kiezers.

De politieke aardverschuivingen werken door

De PvdA radicaliseerde daarna snel onder invloed van Nieuw Links. Op het partijcongres van 6 tot 8 maart 1969 werd zelfs een anti-KVP-motie aangenomen. De PvdA zou niet langer met de KVP samenwerken. Tegenover D'66 volgde de PvdA een 'omarmingsstrategie', waarbij ze het staatkundig progam van D'66 overnam. Den Uyl, die Vondeling was opgevolgd als partijleider, stuurde aan op een samenwerkingsverband tussen de progressieve partijen. Het door hem gelanceerde idee om stembusakkoorden te sluiten mondde in 1971 uit in de presentatie van een 'schaduwkabinet' en werd programmatisch geformaliseerd in *Keerpunt '72*²⁴. Het optreden van Nieuw Links riep binnen de PvdA een tegengestelde reactie op. Democratisch Appèl was de naam van een grote groep PvdA'ers die zich verontrust toonde over het radicalisme van Nieuw Links. Het beruchte partijcongres van 1969 en het opschuiven naar links kostte de PvdA een afsplitsing in de vorm van Democratisch Socialisten 1970 (DS'70). Drie leden van de Tweede Kamerfractie van de PvdA keerden zich van de PvdA af en vormden een DS'70-fractie.

De VVD had grote moeite zich staande te houden in de vergaande versplintering van het bestel; de electorale concurrentie van de nieuwe protestpartijen was groot. Het optreden van Nieuw Links in de Partij van de Arbeid wekte grote afschuw op bij de liberalen. Toch was de deur naar de PvdA niet geheel afgesloten. Toxopeus bestreed op 26 april 1968 de stelling dat de VVD zich nooit zou lenen voor de vorming van een kabinet met de PvdA. De tegenstellingen tussen VVD en PvdA waren vergroot doordat beide partijen afhankelijk waren van de confessionele partijen, die pas na de verkiezingen hun standpunt jegens hen bepaalden. Toxopeus was van mening dat de PvdA en de VVD de laatste tijd juist naar elkaar waren gegroeid. Den Uyl reageerde enkele dagen later. Hij vroeg zich af of Toxopeus' uitspraken een duidelijke zwenking vormden ten opzichte van de stellige verklaringen van dezelfde Toxopeus tijdens de vorige verkiezingscampagne. 'De heer Toxopeus heeft zijn toenmalige uitspraak dat de VVD niet met de PvdA in één kabinet zou gaan zitten, aangeprezen als een bijdrage tot de politieke duidelijkheid. Zijn uitspraak van nu vergroot de onduidelijkheid. Ze is een typische verklaring uit de oude school waarin politieke leiders ervoor zorgden zoveel mogelijk alle kanten uit te kunnen in plaats van de kiezers een keuze te laten doen. De PvdA houdt vast aan die duidelijkheid en blijft streven naar de totstandkoming van een progressieve concentratie zonder de VVD. De uitspraak van de heer Toxopeus komt ongetwijfeld voort uit de onvrede in zijn eigen partij in het bijzonder bij de jongeren daar, dat de VVD geen enkele rol speelt in het proces van partijpolitieke vernieuwing dat in Nederland op gang is', aldus Den Uyl. Toxopeus reageerde door te stellen dat zijn uitspraken

betrekking hadden op de partij van Drees, en niet op een socialistische partij waarin Nieuw Links het voor het zeggen zou hebben. Daarmee zou de VVD in het geheel niet samen kunnen werken²⁵.

Met de verkiezingen van 1971 in zicht vroegen de progressieve drie, conform hun polarisatiestrategie, de confessionelen vóór de verkiezingen kleur te bekennen inzake de toekomstige regeringscombinatie. De christen-democraten weigerden dit. De hechte samenwerking van de linkse partijen resulteerde in het gemeenschappelijke verkiezingsprogramma *Keerpunt '72*. Hierin werd vastgelegd dat PvdA, D'66 en PPR op termijn zouden opgaan in een Progressieve Volkspartij. Op 16 april 1971, twaalf dagen voor de verkiezingen, presenteerden zij een schaduwkabinet.

De VVD stond in deze politieke verwickelingen geïsoleerd. Geertsema dreef de tegenstellingen niet op de spits en stelde zich constructief op door geen uitspraken te doen die mogelijke regeringscombinaties zouden blokkeren²⁶. De algemene vergadering van de VVD had zich uitgesproken voor een resolutie, waarin deelname van de VVD aan het nieuwe kabinet werd afgeraden indien van dit kabinet ministers zouden deel uitmaken behorende tot de Boerenpartij, de CPN, de PSP, de PvdA, en/of de PPR²⁷. De resolutie werd met 268 tegen 232 stemmen aangenomen. Een stembusakkoord met KVP, ARP, CHU en D'66 werd nagestreefd. Een duidelijk signaal dat de conservatieve vleugel binnen de VVD de overhand had gekregen boven de linkervleugel, die ernstig was verzwakt door de leegloop naar D'66.

Bij de verkiezingen verloor de VVD een zetel en zag de op drift geraakte confessionele en sociaal-democratische kiezers aan zich voorbijgaan. De VVD kreeg twee electorale concurrenten naast zich: DS'70 en de Nederlandse Middenstandspartij. De nieuwe partij DS'70 haalde de VVD zelfs rechts in. Lijsttrekker W. Drees jr. maakte de torenhoge inflatie en hoge overheidsuitgaven tot onderwerp van de publieke discussie. Bij de verkiezingen van 1971 wisten de democratisch-socialisten het, nooit meer door een electorale nieuwkomer geëvenaarde, aantal van acht zetels te behalen²⁸. Een andere concurrent, de Boerenpartij, verloor 6 zetels en kwam uit op één zetel.

De samenwerkende progressieve partijen wonnen acht zetels, waarvan de PvdA slechts twee zetels kreeg. Het optreden van DS'70 betekende immers ook voor de PvdA een gevoelige adering. Ondanks de electorale werfkracht van de magische naam Willem Drees jr. was de polarisatiestrategie relatief succesvol.

KVP, ARP, CHU en VVD beschikten, na het gezamenlijke verlies van twaalf zetels, slechts over 74 zetels en hadden DS'70 nodig voor een regeringsmeerderheid. De sleutelpositie van DS'70 gaf Drees jr. de ruimte om harde eisen te stellen ten aanzien van de sanering van overheidsuitga-

ven, het loonbeleid en bestrijding van de inflatie. Aan deze eisen gaven Biesheuvel c.s. een boemerang-effect, waarna de DS'70-ministers opstapten, hetgeen het einde van het kabinet-Biesheuvel betekende²⁹.

De polarisatie zet door

De verkiezingsstrijd van 1972 stond geheel in het teken van de polarisatie. De progressieve drie presenteerden wederom een schaduwkabinet, polariseerden nog scherper ten opzichte van de confessionelen en beklemtoonden dat zij onderhandelingen na de verkiezingen uitsloten. Tijdens de campagne werd dan ook volop gespeculeerd over een links minderheidskabinet. De jonge fractievoorzitter van de VVD, H. Wiegel, werd gekozen tot lijstaanvoerder van de VVD en greep terug op de tactiek van Oud. De VVD-campagne was vergeleken met een jaar geleden scherp van toon: fel antisocialistisch, populistisch, polariserend en erop gericht om Den Uyl uit het Catshuis te houden. Wiegel wilde dat de VVD een geloofwaardig alternatief zou vormen voor de op drift geraakte confessionele kiezer. Ook de electorale concurrenten DS'70 en de Nederlandse Middenstandspartij werden door de felle campagne van het lijf gehouden³⁰.

Grote winnaar van de verkiezingen was, met de PPR (van twee naar zeven zetels), de VVD. De liberalen wonnen maar liefst zes zetels en mochten 22 zetels in de Tweede Kamer gaan bezetten. DS'70 incasseerde twee zetels verlies en de Middenstandspartij verloor beide zetels. Ook de PvdA had onder leiding van Den Uyl succes; zij behaalde vier zetels winst. De ontredderde confessionelen verloren tien zetels. De ontkerkelijking, de interne ruzies binnen en tussen de confessionele partijen, maakten de confessionele kiezer rijp voor een uitbraak uit de verzuiling. De grote winst die de VVD en de PvdA hadden behaald kwam hoofdzakelijk van de KVP (acht zetels verlies), van D'66 die van elf zetels terugging naar zes, en van de grote toeloop van jonge kiezers. De winst van PvdA en VVD leek een bevestiging van het succes van de polarisatie. Het confessionele 'midden' stond op het punt uiteen te spatten.

Conclusies

Onmiddellijk na de oprichting van de VVD in 1948 profileerde Oud de VVD als antisocialistisch, waarmee hij de rechtervleugel van de KVP activeerde in haar weezin tegen de rooms-rode coalitie, met als doel samen met ARP en CHU tegen de PvdA te coaliseren. Door de sociaaldemocratie te omschrijven als slechts gradueel verschillend van het communisme, wilde Oud profiteren van anticommunistische sentimenten in brede lagen van de bevolking. In de periode 1948-1952 had hijzelf ondervonden dat de VVD in een vierpartijen-kabinet slechts marginale

invloed had op het regeringsbeleid. Hij kon evenwel de drie christelijke partijen niet losmaken van de samenwerking met de PvdA, waaraan de KVP tot 1956 de voorkeur gaf, al dan niet uit 'uiterste noodzaak'. Een coalitie zonder de KVP was uitgesloten, aangezien de protestants-christelijke partijen een coalitie met VVD en PvdA, zonder de KVP derhalve, niet toelieten.

De PvdA wist dat coalitievorming enkel met de KVP mogelijk was. Voor haar was de verhouding PvdA-KVP van doorslaggevende betekenis, dit in tegenstelling tot de verhouding met de VVD die slechts van marginaal belang werd geacht. De PvdA associeerde de VVD steeds met het klassieke kapitalisme en de crisis in de jaren dertig. Bovendien werd de politieke positie van PvdA en VVD bepaald door het feit dat zij tot 1973 (met D'66 en PPR) geen meerderheid konden vormen.

De jaren zestig brachten in deze politiek-strategische patstelling geen verandering. De KVP bepaalde met wie zij regeerde. De linkervleugel van de VVD, die van de partijleiding verlangde dat zij toenadering zocht tot de PvdA, kreeg binnen de VVD geen ruimte. Daarvoor waren de anti-socialistische sentimenten te groot bij Oud en Van Riel. Als gevolg van de turbulente maatschappelijke ontwikkelingen in de tweede helft van de jaren zestig, verloor de VVD een groot deel van haar progressief-liberale onderstroom aan een nieuwe links-liberale partij, D'66, waardoor de meer conservatieve richting bleef domineren. De PvdA heroriënteerde zich onder invloed van Nieuw Links en sloeg linksaf. De VVD was hier niet rouwig om; zij kon zich duidelijker profileren als tegenpool van de radicaal-linksen. De PvdA wilde door middel van de polarisatiestrategie een tweedeling van het politieke spectrum bewerkstelligen, waarbij de VVD als regeringspartner werd uitgesloten. De polarisatie had tot doel de hopeloos verdeelde en ontredderde confessionele partijen (en kiezers) tot een keuze tussen links of rechts te dwingen. Tijdens de campagne voor de Tweede Kamerverkiezingen in 1972 volgde de nieuwe VVD-leider Wiegel eenzelfde tactiek. Voorzichtig polariserend tegenover de christendemocraten slaagde hij erin de meer behoudende confessionele kiezers aan zich te binden. In de periode 1972-1982 brak de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie definitief door in de confessionele bolwerken en bond veel jonge kiezers aan zich; ook de Partij van de Arbeid profiteerde aanvanke-lijk van de polarisatie, maar goeddeels ten koste van klein-links en D'66, zodat een progressieve meerderheid ver achter de horizon bleef.